

Dominik Ziarkowski, ziarkowd@uek.krakow.pl
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Katedra Turystyki

Przewodniki a rozwój nowoczesnej turystyki w XIX wieku*

Słowa kluczowe: przewodniki turystyczne, historia turystyki, XIX wiek

Streszczenie

Przewodnik turystyczny uważany jest za odrębny gatunek literatury, który znany był już w starożytności. W kolejnych epokach forma, struktura, treść i funkcje przewodników ewoluowały, aby w XIX wieku wykształcić ostatecznie typ publikacji o nowoczesnym charakterze, z propozycjami tras zwiedzania, a także licznymi informacjami praktycznymi. Pojawiły się wówczas wyspecjalizowane wydawnictwa, tworzące przewodniki według wypracowanych schematów, takie jak oficyny Murraya i Baedekera, które stale rozszerzały ofertę, aby w końcu objąć zasięgiem swoich opracowań niemal cały świat.

„Wiek pary i elektryczności” stworzył szerokie możliwości podróżowania, m.in. dzięki wynalezieniu nowych środków transportu (kolei i statków parowych). Zjawisko stopniowego umasowienia turystyki wywołało potrzebę dostarczenia podróżującym informacji na temat odwiedzanych krajów, regionów i miast. Drukowane przewodniki stanowiły odpowiedź na owo zapotrzebowanie, a jednocześnie same dawały impuls do rozwoju turystyki, wywołując u odbiorców chęć zobaczenia opisywanych obszarów wraz z ich osobliwościami przyrodniczymi i kulturowymi.

W artykule przeprowadzona została analiza rozwoju dziewiętnastowiecznych publikacji przewodnikowych w kontekście dynamicznego wzrostu liczby podróży turystycznych w tym czasie. Wskazano najważniejsze osiągnięcia europejskiej literatury przewodnikowej oraz ich wpływ na polskie przewodniki, tworzone w analizowanym okresie. Wykorzystane zostały liczne opracowania polskie i zagraniczne na temat przewodników oraz dziejów turystyki, a także materiał źródłowy w postaci wybranych publikacji przewodnikowych.

Wprowadzenie

Określenie „przewodnik turystyczny” ma dwa podstawowe znaczenia: może to być osoba oprowadzająca turystów po określonym terenie lub publikacja zapoznająca czytelnika z konkretnym obszarem, czy obiektem. Te dwa rozumienia terminu dzieli zasadnicza ontologiczna różnica – w pierwszym przypadku występuje byt podmiotowy (człowiek), a w drugim przedmiotowy (książka). Mimo to w obydwu przypadkach funkcja pozostaje w zasadzie ta sama, dlatego cenne wydaje się spostrzeżenie J. Kolbuszewskiego, że drukowany przewodnik to przede wszystkim „(...) tekst, który »wiedzie«, prowadzi, oprowadza po danym regionie czy mieście i w ten sposób zastępczo wypełnia rolę przewodnika (człowieka)” [Kolbuszewski 1981, s. 141]. Ze względu na ścisły związek przewodników z turystyką i podróżowaniem, zwykło się zaliczać omawiane publikacje do literatury podróżniczej (apodemicznej) [Bepler 1994, s. 184]. Przewodniki różnią się pod względem treści i formy, przez co jako gatunek są bardzo eklektyczne, gdyż mogą zawierać tak różne elementy, jak: sprawozdania z podróży, mapy, wyniki badań geograficznych, opisy zabytków i dzieł sztuki, informacje na temat restauracji i hoteli, broszury oraz księgi adresów [Koshar 1998, s. 326, przyp. 12]. Przewodniki często klasyfikuje się ze względu na ich zasięg terytorialny. Kryterium to pozwala wyróżnić opracowania po świecie, kontynentach, krajach,

* Artykuł powstał w ramach grantu przyznanego autorowi przez Narodowe Centrum Nauki (numer projektu badawczego: 2017/25/B/HS3/00041).

regionach, miastach lub miejscowościach oraz poszczególnych obiektach i trasach [Schramm 1980, s. 119–120]. Dalsze podziały mogą uwzględniać specyfikę danego regionu geograficznego (przewodniki górskie, wyżynne, nizinne, mieszane) lub konkretnego obiektu (przemysłowe, architektoniczne, muzealne, naturalne) [Opaliński 2013, s. 69].

Przyjmuje się, że przewodnik turystyczny jako odrębny gatunek literatury narodził się już w starożytności. Za prekursora literatury przewodnikowej uznaje się Pauzaniusza, który w II w. n.e. opracował swoje *Wędrowki po Helladzie*, przeznaczone dla podróżujących [Cuddon 1993, s. 395]. Wiadomo jednak (m.in. z *Historii naturalnej* Pliniusza), że podobne dzieła powstawały w Grecji wcześniej, lecz nie zachowały się [Schnayder 1947, s. 45; Freitag 1996, s. 807]. W średniowieczu oraz w epoce nowożytnej tworzone opracowania dla pielgrzymów, a także relacje z podróży do miejsc kultu, takich jak Ziemia Święta, Rzym, czy Santiago de Compostela. Relacje z podróży, zawierające opisy subiektywnych doświadczeń i wrażeń danego autora, zawierały często elementy przewodnikowe, zwłaszcza rady dla innych pielgrzymów. Z tego powodu często trudno przeprowadzić wyraźną linię podziału pomiędzy tymi dwoma gatunkami [Mączak 1978, s. 32]. Dalszy rozwój przewodników związany był z bardzo ważnym zjawiskiem kulturowym, jakim były podróże edukacyjne młodzieży szlacheckiej i arystokratycznej, nazywane *Grand Tour*. Uczestnicy tych podróży, rozwijających się w XVII i XVIII wieku, udawali się do zagranicznych uniwersytetów, zwłaszcza francuskich i włoskich, ale niekiedy odwiedzano też Flandrię, Holandię i kraje Rzeszy Niemieckiej [Bratuń 2014, s. 22]. Wyjazdy w ramach *Grand Tour* wywołały zapotrzebowanie na literaturę dla podróżnych – nie tylko przewodniki, ale też różnego rodzaju poradniki i instrukcje.

Na większą skalę publikacje przewodnikowe zaczęły jednak powstawać dopiero w XIX wieku, co było bezpośrednio związane z niespotykanym rozwojem turystyki, jaki nastąpił w tym stuleciu. Wówczas zaczęto tworzyć przewodniki o nowoczesnej strukturze, z propozycjami tras zwiedzania, a także licznymi informacjami praktycznymi, co było swoistym *novum* w stosunku do wcześniejszych publikacji tego typu. Z wymienionych względów warto podjąć próbę charakterystyki rozwoju dziewiętnastowiecznej literatury przewodnikowej w Europie. Jako ciekawy problem rysuje się zagadnienie związków między polskimi i obcymi publikacjami przewodnikowymi. Istotnym celem opracowania będzie również określenie miejsca, jakie zajmowały dziewiętnastowieczne przewodniki w całokształcie ówczesnych zjawisk turystycznych.

Od Baedekera do... bedekera. Powstanie i rozwój nowoczesnych przewodników turystycznych

Znaczny wzrost liczby wyjazdów turystycznych w XIX wieku wywołał zapotrzebowanie na użyteczne przewodniki, pomocne w organizacji i odbywaniu podróży. Stopniowo powstawało coraz więcej tego rodzaju publikacji, czemu sprzyjało też udoskonalenie sposobu produkcji książek, dokonane około roku 1830. Sprawilo ono, że możliwe stało się tworzenie publikacji w niewielkim formacie, lekkich, z materiałową oprawą, a cały proces stał się znacznie szybszy i tańszy niż wcześniej [Bruce 2010, s. 96]. Popyt na przewodniki był na tyle duży, że niektóre wydawnictwa zaczęły specjalizować się w „produkcji” tego rodzaju opracowań. Wśród nich najważniejszą rolę odegrały dwa: niemieckie Baedekera i angielskie Murraya [Palmowski 2002, s. 105].

Za wynalazcę nowoczesnego przewodnika turystycznego zwykło się uważać Karla Baedekera (1801–1859), choć trudno jednoznacznie stwierdzić, czy był on rzeczywiście pomysłodawcą, czy jedynie najważniejszym popularyzatorem nowych rozwiązań [Bruce 2010, s. 93]. Za pierwowzory nowoczesnych przewodników uznaje się bowiem niekiedy opracowania wcześniejsze, zwłaszcza Heinricha Augusta Ottokara Reicharda (1751–1828),

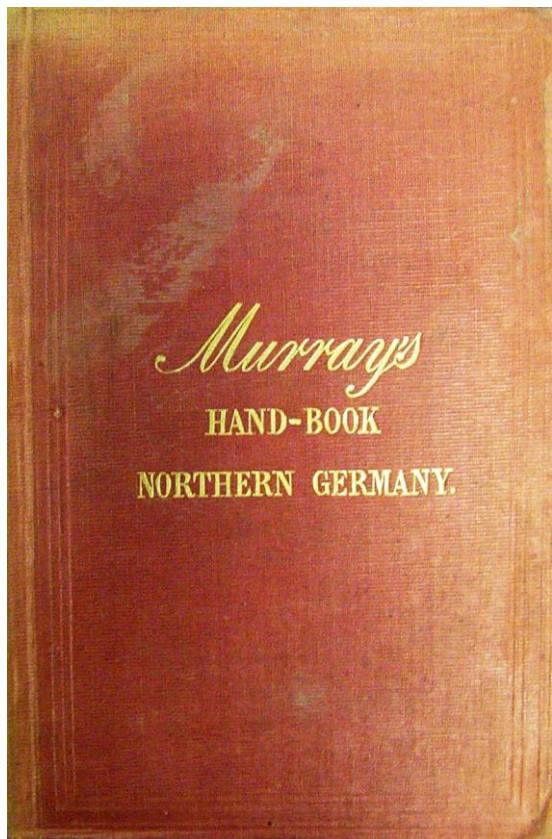
który już w 1784 roku wydał w Lipsku *Handbuch für Reisende aus allen Ständen*. Przewodnik ten doczekał się potem kilkunastu wznowień, wydawanych po francusku (*Guide des voyageurs en Europe*) aż do końca pierwszej ćwierci XIX wieku [Parsons 2007, s. 179]. Na wymienienie zasługuje też osoba Mariany Starke (1761–1838), która w 1820 roku opublikowała w wydawnictwie Murraya *Travels on the Continent* – dzieło później wznawiane pod tytułem *Informations and Directions for Travellers on the Continent*, które bywa wskazywane jako bardzo wczesny przykład przewodnika nowego typu ze względu na zwięzłość i wiarygodność podawanych informacji, a także mnogość użytecznych rad dla podróżujących [Parsons 2007, s. 172 i 180].

Pierwszy przewodnik z oficyny Karla Baedekera, która mieściła się w Koblencji, wyszedł w roku 1828. Był to przewodnik po Renie (*Rheinreise von Mainz bis Köln*) autorstwa Johanna Augusta Kleina (1778–1831). W roku 1835 ukazała się poszerzona i udoskonalona wersja tego dzieła (*Rheinreise von Strassburg bis Rotterdam*). Publikacja ta zapoczątkowała całą serię wydawnictw, obejmujących stopniowo kolejne regiony i kraje Europy (ryc. 1), a następnie również innych kontynentów. Firma rozwijała się także po śmierci swojego założyciela, kierowana przez jego synów: Ernsta (1833–1861) oraz Karla II (1837–1911), który w 1878 roku przeniósł się do Lipska [Bruce 2010, s. 93–94].

Ryc. 1. Strona tytułowa przewodnika Karla Baedekera po Niemczech i Austrii z 1855 roku
Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, fot. D. Ziarkowski

Mniej więcej w tym samym czasie przewodniki zaczęły być wydawane w słynnej londyńskiej oficynie Johna Murraya (1745–1793), założonej już w 1768 roku, znanej m.in. z wydawania dzieł George’a Byrona. W XIX wieku firmę prowadzili kolejni członkowie rodziny, noszący to samo imię i nazwisko: John Murray II (1778–1843) oraz John Murray III (1808–1892). To właśnie ten ostatni jest uznawany za twórcę serii przewodników, zapoczątkowanej w 1836 roku, kiedy ukazała się publikacja oparta na jego notatkach z podróży na kontynent, odbytej kilka lat wcześniej: *Handbook for Travellers on the Continent: Being a guide through Holland, Belgium, Prussia, and Northern Germany, and along the Rhine, from Holland to Switzerland*. Wkrótce Murray opracował kolejne przewodniki: autorski po południowych Niemczech (1837), a także we współpracy z innymi autorami po Szwajcarii (1838) oraz po Francji (1843) [Parsons 2007, s. 180–182].

Ryc. 2. Charakterystyczna czerwona oprawa przewodnika Johna Murraya po północnych Niemczech z 1863 roku

Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, fot. D. Ziarkowski

Istotnym *novum* w działalności Murraya i Baedekera był fakt, że zaczęli oni wytwarzać przewodniki na masową skalę, stając się przedsiębiorcami zarządzającymi procesem produkcji. Zatrudniali autorów, których wysyłali do opisywanych regionów i krajów, kładąc duży nacisk na wiarygodność i aktualność przedstawianych informacji. Początkowo dwaj wielcy wydawcy współpracowali ze sobą, przygotowując przewodnik po Szwajcarii – Baedeker wersję w języku niemieckim, a Murray w angielskim. Konflikt pojawił się w odniesieniu do wersji francuskiej, co spowodowało, że krótkotrwała współpraca przerodziła się w rywalizację, która przybrała na sile od początku lat. 60. XIX wieku, kiedy zaczęły się ukazywać przewodniki Baedekera również

w języku angielskim. Rywalizacja ta polegała m.in. na przejmowaniu pewnych rozwiązań wprowadzanych przez konkurencyjne wydawnictwo. Przykładem mogą być oznaczniki w formie gwiazdek, zamieszczane przy opisie wartych zobaczenia miejsc, a potem także służące do oceny hoteli. Jako pierwsza ten „gwiazdkowy” system zastosowała wspomniana uprzednio Mariana Starke, co przejął Murray, a od roku 1844 również Baedeker. Innym przykładem mogą być charakterystyczne czerwone oprawy książek, wprowadzone przez Murraya (ryc. 2), a następnie zaadaptowane przez Baedekera [Bruce 2010, s. 94–95].

Przewodniki tworzone przez obydwa wydawnictwa charakteryzowały się oczywiście poręcznym formatem, pisane były drobną, ale wyraźną czcionką, a cienki papier sprawiał, że były lekkie mimo dużej objętości, przekraczającej zwykle 500 stron. Wykształcono również określony schemat dotyczący zarówno formy, jak i układu publikacji. Na początku zamieszczano przedmowę i informacje praktyczne dla podróżnych. Ta część posiadała odrębną, rzymską paginację i liczyła co najmniej kilkanaście, a z reguły kilkadziesiąt stron¹. Potem następował właściwy przewodnik, podzielony na kilka lub kilkanaście rozdziałów, w których opis prowadzony był według proponowanych tras, wyznaczanych przebiegiem rzek oraz szlaków kolejowych. Na końcu zamieszczano przydatne indeksy, bardzo rozbudowane zwłaszcza w publikacjach Baedekera [Bruce 2010, s. 97]. Raz opracowany przewodnik był w kolejnych latach aktualizowany i wydawany w kolejnych edycjach. Przykładowo wydawnictwo Murraya w roku 1879 przygotowało już szesnastą edycję przewodnika po Szwajcarii (pierwsza, jak wspomniano powyżej, ukazała się w roku 1838),

¹ Z czasem liczba stron z informacjami praktycznymi wydłużała się. Przykładowo w jednym z wcześniejszych przewodników Baedekera (*Handbuch für Reisende...* [1855]) wynosiła ona 16 stron, ale już w późniejszym o ćwierć wieku przewodniku po Paryżu (*Paris und seine Umgebungen...* [1881]) przedmowa i informacje praktyczne zajmują blisko 40 stron. Czternasta edycja przewodnika dla wyjeżdżających na kontynent Johna Murraya (*A Handbook for Travellers...* [1863]) liczy 28 stron przedmowy i informacji praktycznych.

zaś oficyna Baedekera w tym samym roku wydała ósmą edycję w języku angielskim, a już dwa lata wcześniej – osiemnastą w języku niemieckim [Palmowski 2002, s. 107]².

W publikacjach Baedekera standaryzacja dotyczyła również opisu poszczególnych miast. Na początku przedstawiano ogólne informacje dotyczące położenia, populacji, dominujących gałęzi przemysłu, ważne adresy (np. siedziby ambasad, przychodnie lekarskie, apteki, restauracje), a następnie proponowano lokalne wycieczki, dla których punktem wyjścia oraz zakończenia był z reguły dworzec kolejowy [Bruce 2010, s. 98]. Warto zaznaczyć, że dużo miejsca poświęcano na opisy zabytków oraz muzeów. Z badań R. Koshara [1998, s. 332] wynika, że w jednym z przewodników Baedekera po Niemczech prawie 30% tekstu dotyczyło historii i zabytków, a 12% poświęcono na galerie sztuki i muzea. W przewodniku niemieckiego wydawcy po Paryżu z roku 1873 aż 30 stron poświęcono natomiast na opis samego Luwru [Palmowski 2002, s. 119].

Oczywiście dziewiętnastowieczne przewodniki, zwłaszcza te obejmujące swoim zasięgiem kilka krajów, nie miały na celu opisanie wszystkich potencjalnie interesujących miejsc, zabytków czy innych osobliwości, lecz prezentowały wyselekcjonowany zestaw informacji. Swego rodzaju manifest dotyczący takiego podejścia znalazł się w przedmowie do trzeciego wydania przewodnika Murraya na kontynent (1858), gdzie poddano krytyce publikacje przewodnikowe dążące do opisanie wszystkiego, co można zobaczyć („all that may be seen”), proponując w zamian opis tego, co powinno się zobaczyć w danym miejscu („what ought to be seen at each place”) [Koshar 1998, s. 323]. Podobna zasada selekcji informacji stosowana była w przewodnikach Baedekera. W krótkim opisie Krakowa, zamieszczonym w opracowaniu obejmującym Europę Środkową, oprócz informacji praktycznych znalazły się podstawowe wiadomości na temat historii i najważniejszych zabytków, takich jak: katedra i zamek na Wawelu, kościół Mariacki, budynki Uniwersytetu wraz z kościołem św. Anny, pozostałości murów obronnych z Bramą Floriańską, a ponadto wspomniano o kopcu Kościuszki [*Handbuch für Reisende...* 1855, s. 268–271]. Opis został wzbogacony niewielką mapą, na której zaznaczono za pomocą opisanych w legendzie numerów najważniejsze miejsca i zabytki.

Mapy i plany ważniejszych miast oraz regionów, a także mapy połączeń kolejowych były ważnymi elementami przewodników Baedekera oraz Murraya. Wykonywane najczęściej w technice drzeworytu lub litografii (niekiedy barwnej), były one wklejane pomiędzy karty publikacji. Niektóre z nich z uwagi na większy format były rozkładane. We wczesnych przewodnikach Baedekera pojawiało się ponadto sporo rycin z widokami zabytków i innych atrakcji, lecz po śmierci założyciela firmy główny nacisk kładziono na wspomniane mapy oraz plany, a inne przedstawienia graficzne pojawiały się bardzo sporadycznie [Bruce 2010, s. 95 i 99]. Przewodniki Baedekera słynęły z bardzo dobrych map, co stanowiło istotną zaletę z punktu widzenia wielu odbiorców [Palmowski 2002, s. 120]. Angielskie wydawnictwo wprowadziło natomiast zwyczaj umieszczania na końcu każdego przewodnika licznych reklam, które pozwalały na uzyskanie znacznych środków finansowych, przeznaczanych na pokrycie części kosztów przygotowania publikacji [Keates 2011, s. 62]. Część reklamowa, zatytułowana *Murray's Handbook Advertiser*, miała z reguły odrębną paginację i liczyła kilkadziesiąt stron.

Przewodniki Murraya oraz Baedekera adresowane były do wykształconych przedstawicieli klasy średniej i do burżuazji, ułatwiając organizację podróży, a także dostarczając solidnych i sprawdzonych informacji na temat wszystkiego, co należało zobaczyć w odwiedzanych krajach i miastach [Bruce 2010, s. 101]. Z czasem przewagę nad konkurencją uzyskał wydawnictwo Baedekera, a samo słowo „bedeker” stało się synonimem przewodnika turystycznego (w Niemczech już od lat. 80. XIX wieku, w Anglii i Stanach Zjednoczonych – po roku 1900) [Palmowski 2002, s. 122].

² Skalę wielkości ruchu wydawniczego dobrze ilustruje fakt, że tylko do roku 1874 wydawnictwo Murraya sprzedało 44 250 egzemplarzy wspomnianego przewodnika po Szwajcarii. Zob. Palmowski [2002, s. 114].

Niejako w cieniu tych dwóch wielkich wydawców powstawały w Europie również inne przewodniki. Publikacje Murraya i Baedekera były dla nich najczęściej niedoścignionym wzorcem, który starano się naśladować. Niemniej jednak wydawano również opracowania odmienne, przeznaczone dla innego odbiorcy. W pewnym uproszczeniu można stwierdzić, że starano się tworzyć przewodniki adresowane zarówno dla mniej wymagającego adresata niż czytelnicy książeczek w czerwonych oprawach, jak i dla publiczności mającej większe wymagania, nastawionej zwłaszcza na poznawanie sztuki.

Do pierwszej grupy należały przewodniki tworzone przez Thomasa Cooka (1808–1892) na potrzeby obsługiwanych przez niego turystów, którym umożliwiał zwiedzanie Wielkiej Brytanii (organizował zwłaszcza dużo wycieczek do Szkocji), a od 1863 roku również innych krajów europejskich i nie tylko. Przewodniki te przypominały raczej współczesne informatory turystyczne, gdyż koncentrowały się zwłaszcza na informacjach praktycznych, dotyczących transportu (koleje i statki parowe), zakwaterowania, możliwości zwiedzania itp. [Walton 2010, s. 85–86]. Były one bardzo zwięzłe, ale też niedrogie, trafiające w potrzeby dużej części uczestników rodzącej się wówczas masowej turystyki [Koshar 1998, s. 329–330]. Pierwszy przewodnik Cooka wydany został już w 1843 roku i dotyczył jego rodzinnego Leicester. Późniejsze obejmowały swoim zasięgiem Wielką Brytanię, różne kraje europejskie, a także m.in. Egipt, Syrię i Palestynę. W 1873 roku ukazała się pierwsza edycja popularnego przewodnika łączącego rozkład jazdy pociągów z podstawowymi informacjami praktyczno-krajoznawczymi, przeznaczonego dla Anglików udających się na kontynent – *Cook's Continental Time Tables & Tourist Handbook* [Parsons 2007, s. 231–241]. Dużą popularnością cieszyły się ponadto wprowadzone przez Cooka przewodniki poświęcone wielkim wystawom światowym, organizowanym w Londynie oraz w Paryżu. W 1878 roku sprzedano aż 20 tysięcy egzemplarzy przygotowanych na wystawę paryską [Palmowski 2002, s. 118].

Wprowadzenie nowego typu przewodnika, skierowanego dla znawców i miłośników sztuki, przypisuje się znanemu badaczowi kultury Jacobowi Burckhardtowi (1818–1897) [Freitag 1996, s. 810]. Szwajcarski uczonego w roku 1855 wydał w Bazylei *Der Cicerone: Eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens* – dzieło później wielokrotnie wznawiane i tłumaczone na inne języki. Powstało ono, jak można przeczytać w krótkiej przedmowie, w trakcie rocznego pobytu autora w Italii, który został przeznaczony na oglądanie i kontemplację zabytków oraz dzieł sztuki, a także regularne spisywanie wrażeń z tym związanych [Burckhardt 1860, s. V–VI]. Jednakże monumentalne, liczące w sumie ponad 1000 stron dzieło Burckhardta trudno uznać za typowy przykład dziewiętnastowiecznego przewodnika. Publikacja nie zawiera żadnych informacji praktycznych dla turystów, a układ treści bynajmniej nie ułatwia zwiedzania, gdyż autor nie kierował się topografią, ale zastosował układ chronologiczno-problemowy. Jest to zatem rodzaj obszernego kompendium sztuki włoskiej, przeznaczonego dla szczególnie zainteresowanych tą problematyką osób, dla których lektura mogła być dobrym sposobem przygotowania się do podróży, w którą jednak nie zaszkodziłoby zabrać bardziej praktycznego przewodnika Murraya lub Baedekera.

Do autorów tworzących przewodniki skoncentrowane na sztuce można zaliczyć także słynnego pisarza, artystę i krytyka sztuki Johna Ruskina (1819–1900). Publikował on uczone teksty na temat architektury i sztuki, takie jak trytomowy traktat *The Stones of Venice*, wydany po raz pierwszy w latach 1851–1853. W jego dorobku znalazł się jednak również jeden przewodnik turystyczny poświęcony Florencji. Został on opublikowany w sześciu częściach w latach 1875–1877 pod tytułem *Mornings in Florence*. Każda z części zawiera propozycję jednodniowej wycieczki po mieście, adresowaną do miłośników sztuki. Ów „alternatywny” przewodnik zyskał bardzo dużą popularność, a dzięki przystępnej cenie (każda część kosztowała 10 pensów) był chętnie kupowany. Do roku 1881 wyprzedano 3 000

egzemplarzy i podjęto decyzję o wydrukowaniu kolejnego, równie liczne nakładu [Palmowski 2002, s. 114].

W nurcie przewodników mocno ukierunkowanych na zapoznanie odbiorców ze sztuką mieszczą się też publikacje Augustusa J. C. Hare'a (1834–1903). Był on postacią kontrowersyjną, snobistyczną i awanturniczą, ale zapisał się w historii literatury turystycznej, publikując różne relacje z podróży, a także przewodniki. Te ostatnie tworzył od roku 1859, początkowo na zlecenie wydawnictwa Murraya, z którym jego drogi później się rozeszły. Hare stworzył w pewnym sensie nowy typ przewodnika z narracją, w której mocno zaznacza się osoba autora, kreowanego na *cicerone* – znawcę sztuki, często bezpośrednio zwracającego się do czytelnika. Wprowadzał ponadto do swoich przewodników pisane mniejszą czcionką cytaty ze współczesnych pisarzy, a także dawnych poetów i uczonych włoskich, albowiem większość jego przewodników dotyczyła miast Italii, na przykład *Walks in Rome* (1871), *Florence* (1884), *Venice* (1884). Hare dość często decydował się na wartościowanie opisywanych dzieł sztuki, i nierzadko były to oceny surowe. Jego przewodniki, napisane barwnym językiem, znajdowały duże uznanie wśród osób zainteresowanych sztuką [Keates 2011, s. 43–51].

Obraz dziewiętnastowiecznego przewodnikopisarstwa uzupełniają licznie wówczas powstające przewodniki po obszarach górskich oraz po miejscowościach uzdrowiskowych. Najstarsze publikacje przewodnikowe dotyczące gór zaczęły powstawać jeszcze w poprzednim stuleciu (*Description des glaciers, glaciers et amas de glace du duche de Savoye* Marca Theodore'a Bourrita, 1773), jednakże po roku 1800 ich liczba zaczęła gwałtownie rosnąć na fali romantycznego zainteresowania krajobrazem górskim [Kolbuszewski 1990, s. 7–8]. Trochę później zaczęto tworzyć publikacje dla amatorów wspinaczki wysokogórskiej, takie jak obszerny, trzytomowy przewodnik po Alpach, wydany w 1860 roku przez Johna Balla (*Alpine Guide*) [Palmowski 2002, s. 108]. Autorami przewodników uzdrowiskowych byli natomiast często lekarze, jak na przykład dr Augustus Bozzi Granville (1783–1872), znany z obszernych opracowań poświęconych uzdrowiskom niemieckim (*The Spas of Germany*, 1837) oraz angielskim (*The Spas of England*, 1841). Przewodniki uzdrowiskowe tworzyły odrębną kategorię, wyróżniającą się informacjami na temat zasobów leczniczych danego zdrojowiska, wskazań leczniczych, a także przygotowania do podróży i zachowania się w czasie pobytu w kurorcie [Parsons 2007, s. 223–227].

Polska literatura przewodnikowa w XIX wieku

Według badań D. Opalińskiego [2013, s. 127] w okresie zaborów powstało 256 polskich przewodników turystycznych (licząc również wznowienia), jednakże większość z nich wydano po roku 1900 (w latach 1901–1914 ukazały się aż 134 pozycje)³. Był to zatem ogromny ilościowy przyrost w stosunku do okresu staropolskiego, w którym ukazało się zaledwie kilka pozycji, ograniczonych tematycznie do dwóch miast: Krakowa i Warszawy [Ziarkowski 2016, s. 266–270].

Znaczny rozwój polskiego przewodnikopisarstwa, jaki nastąpił w XIX wieku, spowodował nie tylko ogromny wzrost liczby wydawanych publikacji, ale także ich zróżnicowanie tematyczne. Najwięcej przewodników poświęcano miastom, wśród których najczęściej opisywano Kraków, a następnie Warszawę, Lwów, Wilno i Poznań [Opaliński 2013, s. 73]. Oprócz tego zaczęły także powstawać przewodniki po mniejszych miejscowościach (zwłaszcza uzdrowiskowych), po określonych regionach (najczęściej

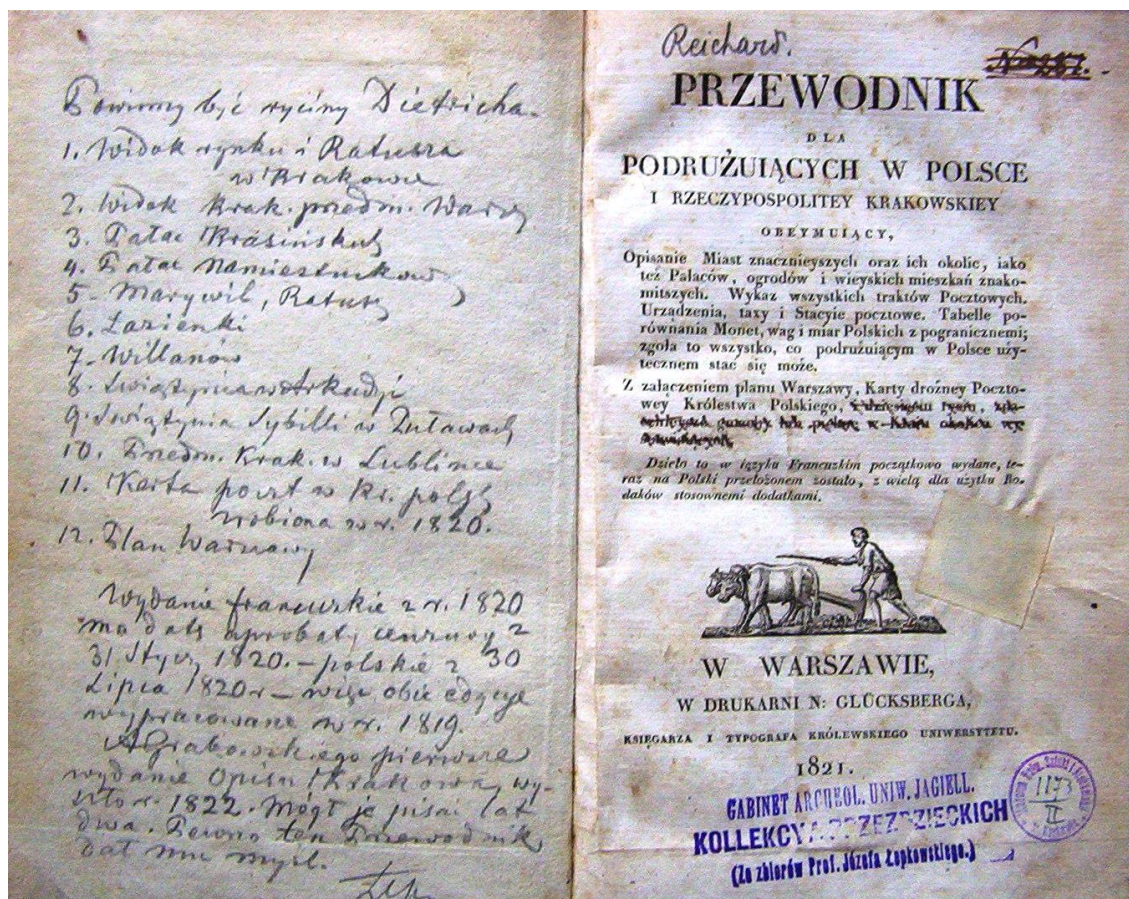
³ W rzeczywistości tych publikacji ukazało się jeszcze więcej, gdyż autor zajmował się tylko przewodnikami po ziemiach polskich, nie uwzględnił zatem polskich przewodników po obcych krajach. Oprócz tego w swoim zestawieniu pominął niektóre pozycje, które jego zdaniem nie kwalifikowały się do kategorii przewodników.

górskich), a także poświęcone konkretnym obiektom, w tym zwłaszcza zabytkom. Osobną, niezbyt liczną kategorię, stanowią polskie przewodniki poświęcone zagranicy. Obejmowały one wybrane kraje europejskie [Flasiński 1851; *Przewodnik dla podróżujących...* 1874] albo tylko najważniejsze miasta, takie jak Paryż [*Przewodnik po Paryżu...* 1867; *Ilustrowany przewodnik po Paryżu...* 1889], Wiedeń [*Przewodnik po Wiedniu...* 1873; *Ilustrowany przewodnik po Wiedniu...* 1873, 1874], Rzym [*Przewodnik dla pielgrzymów...* 1877], czy Praga [*Ilustrowany przewodnik po Pradze* 1891].

Podział Polski na zabory skutecznie utrudniał natomiast tworzenie przewodników o zasięgu krajowym (w jego przedrozbiorowych granicach). W XIX wieku podjęto skutecznie tylko jedną tego rodzaju próbę, która przyniosła efekt w postaci *Przewodnika dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej* Józefa Wawrzyńca Krasińskiego (1783–1845). Ze względu na wczesną datę wydania (1821)⁴ jest on uznawany za pierwszy dziewiętnastowieczny polski przewodnik turystyczny [Opaliński 2002, s. 115, przyp. 16]. Konstrukcja i treść omawianego opracowania ma bardzo nowoczesny charakter. Tekst zapoznaje czytelnika z największymi miastami (poczynając od Krakowa), proponując mu drogi przejazdu pomiędzy nimi (z Krakowa do Warszawy autor zaproponował dwie trasy: przez Końskie i Nowe Miasto oraz przez Lublin i Puławę). Przewodnik Krasińskiego zawiera ponadto bardzo dużo informacji praktycznych, m.in. o domach gościnnych i zajezdniach, teatrach, jarmarkach, użytecznych adresach oraz lokalnej prasie. Układ przewodnika, jak przyznał sam autor we wstępie [Krasiński 1821, s. XI], wzorowany był na pracach Reicharda, o których była uprzednio mowa. Przyswojenie osiągnięć niemieckiego autora przewodników tłumaczy wspomniany nowatorski charakter książki Krasińskiego, która wyprzedziła pierwsze przewodniki Baedekera i Murraya.

Publikacja Krasińskiego na pewno stanowiła inspirację dla autorów kolejnych polskich przewodników. Interesującym na to dowodem jest notatka Józefa Łepkowskiego (1826–1894), sporządzona na egzemplarzu omawianego przewodnika, przechowywanym w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (ryc. 3). Znany badacz starożytności napisał na karcie poprzedzającej stronę tytułową, że prawdopodobnie Krasiński opracował obydwie wydania – francuskie i polskie – już w 1819 roku, sądząc po datach akceptacji dzieł przez cenzurę (31 stycznia 1820 – edycja francuska oraz 30 lipca 1820 – wersja polska). Natomiast pierwszy przewodnik Ambrożego Grabowskiego (1782–1868) po Krakowie ukazał się w roku 1822, a impulsem do jego opracowania mogło być opracowanie Krasińskiego, co Łepkowski wyraził słowami: „Pewno ten Przewodnik dał mu myśl”.

⁴ Co ciekawe, rok wcześniej ukazała się wersja w języku francuskim, przeznaczona dla zagranicznego odbiorcy.

Ryc. 3. Strona tytułowa przewodnika Józefa Wawrzyńca Krasieńskiego z 1821 roku z widocznymi obok notatkami Józefa Łepkowskiego

Źródło: Biblioteka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, fot. D. Ziarkowski

Wspomnianym najwcześniejszym przewodnikiem Grabowskiego był *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic*. Książeczka ta cieszyła się bardzo dużym powodzeniem zarówno wśród krakowian, jak i przyjezdnych, dlatego była później jeszcze kilkakrotnie wznowiana pod zmienionym tytułem (*Kraków i jego okolice*) [Duda 1996, s. 59–60]⁵. Opracowania krakowskiego badacza przeszłości mają jednak odmienny charakter od przewodnika Krasieńskiego, gdyż pozbawione są informacji praktycznych i propozycji tras zwiedzania. Ich układ i zawartość treściowa przypominają historyczną monografię miasta, choć trzeba zaznaczyć, że autor pisał swoje książki z przeznaczeniem dla przyjezdnych, co sam przyznał w przedmowie do najstarszego wydania [Grabowski 1822, s. 5–6]. Podobne do Grabowskiego opracowania uzyskały w pierwszej połowie XIX wieku też inne miasta – Warszawa [Gołębiowski 1827] oraz Lublin [Sierpiński 1839, 1843].

Przewodniki po polskich miastach, w których zastosowano opis zabytków według tras zwiedzania, zaczęły się pojawiać dopiero od początku drugiej połowy stulecia. Najwcześniejszy przykład stanowi *Kraków dawny i teraźniejszy* Józefa Mączyńskiego [1854], w którym autor – po podaniu garści wstępnych informacji – zaproponował zwiedzanie rynku, następnie ulic go otaczających, a potem spacer w kierunku Wzgórza Wawelskiego, by na samym końcu opisać pozostałe dzielnice miasta oraz jego okolice. Podobne „prowadzenie” czytelnika zgodnie z proponowanymi trasami zastosował ponadto Adam Honory Kirkor w swoim najstarszym (wydanym pod pseudonimem) opracowaniu przewodnikowym dotyczącym Wilna [Jan ze Śliwina 1856]. Co ciekawe, w swoich późniejszych przewodnikach autor zrezygnował jednak z owego układu, decydując się na bardziej tradycyjny schemat tematyczny [Kirkor 1862, 1880].

⁵ Za życia autora ukazało się pięć wydań, ostatnie w 1866 roku. Kolejne wydano jeszcze w roku 1905.

W Krakowie licznym przewodnikom nadawano ten bardziej nowoczesny układ, zapoczątkowany przez Mączyńskiego. Kolejnymi wzorcami w tym zakresie stały się opracowania Heinricha Ottokara Miltnera [1861], a zwłaszcza Władysława Łuszczkiewicza [1875]. Ostatni z wymienionych, znany malarz i badacz sztuki, stworzył najlepszy pod względem merytorycznym dziewiętnastowieczny przewodnik po Krakowie [Duda 1996, s. 72–73; Opaliński 2013, s. 90]. Opracowanie to stało się też istotnym punktem odniesienia dla kolejnych autorów podobnych publikacji.

Obok Krakowa, do miast należących do pionierów wprowadzania bardziej „przewodnikowego” układu opisu zabytków należał bez wątpienia Lwów. W tym kontekście na uwagę zasługują *Przechadzki archeologiczne po Lwowie* Stanisława Kunasiewicza [1874, 1876], ułożone – zgodnie z tytułem – według proponowanych tras przejścia, jak również niektóre późniejsze opracowania [*Ilustrowany przewodnik po Lwowie...* 1894].

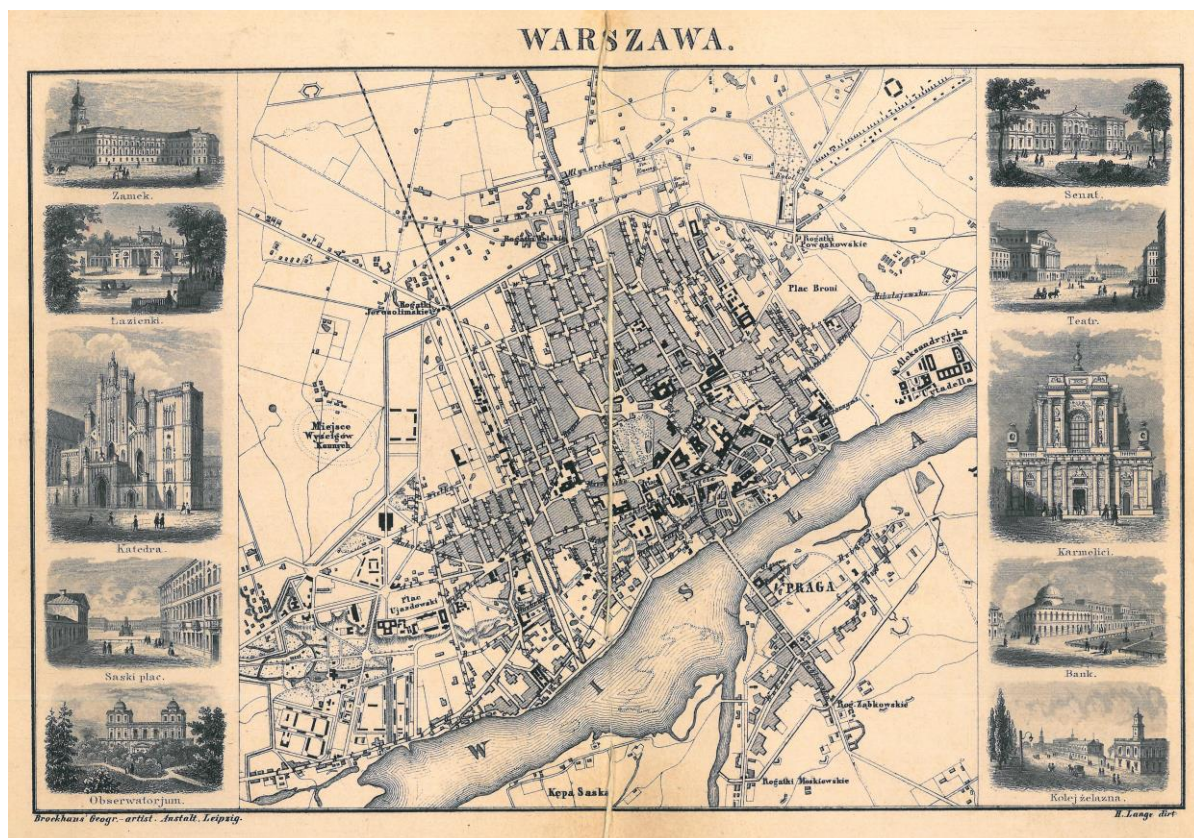
W miastach położonych poza Galicją zmiany w omawianym zakresie następowały wolniej, wskutek czego tradycyjny układ tematyczny utrzymywał się niemal przez całe XIX stulecie. Tak było m.in. w Warszawie. Uważane za pierwszy nowoczesny przewodnik po mieście opracowanie Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego [1857] ma taką właśnie konstrukcję, a o jego „nowoczesności” decyduje w głównej mierze mnogość informacji praktycznych, które autor zamieścił na samym początku. Podobnie czynili również twórcy innych przewodników po stolicy. Pewien przełom wyznaczyło dopiero opracowanie wydane nakładem redakcji „Wędrowca” w 1893 roku [*Ilustrowany przewodnik po Warszawie...* 1893]. Wprawdzie opis miasta podzielony w nim został na dzielnice, ale w ramach każdej z nich tekst „prowadzi” czytelnika po określonej trasie, a nie według koncepcji tematycznej⁶. W Poznaniu powstawało znacznie mniej przewodników, dlatego nie dziwi fakt, że nie adaptowały one nowych rozwiązań w zakresie sposobu narracji, ale konsekwentnie „trzymały się” układu tematycznego⁷.

Przewodniki miejskie, co zrozumiale, skupiały głównie uwagę na opisach zabytków, które często przedstawiano także na ilustracjach – początkowo rycinach (ryc. 4), a pod koniec stulecia także na fotografiach. Szczególnie chętnie opisywano kościoły, informując nie tylko o ich architekturze i wyposażeniu, ale też o przechowywanych relikwiach i odprawianych nabożeństwach. Przyczyniało się to do swoistej sakralizacji całego miasta, co szczególnie można zaobserwować w przewodnikach po Krakowie [Ziarkowski 2017, s. 229–230]. Ważna rola zabytków architektury w bedekerach wydanych do wybuchu I wojny światowej wyrażała się także w tym, że tworzone osobne opracowania im poświęcone. Wśród obiektów sakralnych czołowe miejsce pod tym względem zajmuje sanktuarium na Jasnej Górze, któremu poświęcono w XIX i na początku XX wieku pięć przewodników (najstarszy *Przewodnik dla zwiedzających Częstochowę* Hipolita Skimborowicza ukazał się w Warszawie w 1847 roku). Ponadto powstały trzy przewodniki po katedrze krakowskiej na Wawelu (jeden Lucjana Rydla i dwa anonimowe), dwa po katedrze poznańskiej, a pojedyncze opracowania napisano m.in. o opactwach w Sulejowie i Tyńcu. Znacznie rzadziej tematem przewodników stawały się zabytki architektury świeckiej, spośród których tego rodzaju opracowań doczekał się jedynie Zamek Królewski na Wawelu (trzy prace Klemensa Bąkowskiego) oraz pałac w Wilanowie (dwie pozycje Wiktora Czajewskiego) [Opaliński 2013, s. 83]. Warto wspomnieć także o najstarszym przewodniku muzealnym, który stanowi praca Izabeli Czartoryskiej [1828] na temat Domu Gotyckiego w Puławach. Osobną kategorię tworzy kilka

⁶ Fakt ten jest godny odnotowania zwłaszcza w kontekście opinii wyrażonej przez S. Cieplowskiego [2001, s. 30], że gotowe scenariusze wycieczek pojawiły się w warszawskich przewodnikach dopiero na początku XX wieku.

⁷ W poszczególnych przewodnikach występuje bardzo podobny podział na dużą liczbę rozdziałów, wśród których do najobszerniejszych należą te poświęcone kościołom oraz budowlom świeckim. Zob.: Antoniewicz [1882]; Kozłowski [1893]; *Przewodnik po Poznaniu i okolicy...* [1898].

przewodników po kopalni soli w Wieliczce, będących jedynymi w badanym okresie tego typu publikacjami poświęconymi dziedzictwu przemysłowemu [Pawłowska 2003].

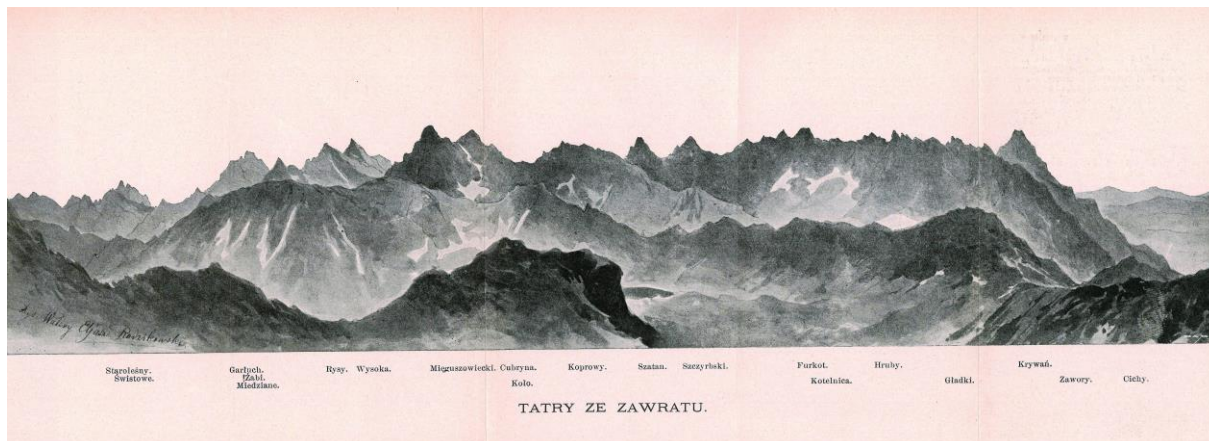
Ryc. 4. Mapa z widokami wybranych zabytków Warszawy zamieszczona w przewodniku Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego z 1857 roku

Źródło: Biblioteka Jagiellońska, fot. D. Ziarkowski

W drugiej połowie XIX wieku nastąpił znaczny rozwój polskich przewodników po miejscowościach uzdrowiskowych. Najwięcej publikacji poświęcono Szczawnicy, Zakopanemu oraz Krynicy. W najstarszych opracowaniach – jak na przykład w *Przewodniku do zdrojów lekarskich w Szczawnicy* Onufrego Trembeckiego z 1861 roku – skupiano się na duchowym przeżywaniu kuracji oraz kontemplacji krajobrazu w trakcie wycieczek po okolicy, ograniczając informacje związane z przygotowaniem się do pobytu w uzdrowisku [Opaliński 2008, s. 530–531]. W przewodnikach z lat 70. i 80. XIX wieku zaczęto zamieszczać znacznie więcej informacji na temat bagażu turystów i norm obyczajowych obowiązujących w podróży. Szczególną wagę przykładano do porad dotyczących odzieży i obuwia, sugerując kierowanie się w doborze garderoby wygodą i kwestiami zdrowotnymi, a nie modą [Opaliński 2013, s. 227–228]. W opisach miejscowości uzdrowiskowych dominowały z reguły informacje na temat walorów, obiektów i urządzeń leczniczych, ale często zamieszczano też informacje krajoznawcze, przydatne podczas odbywania wycieczek po okolicy.

W omawianym okresie powstało także dużo przewodników górskich. Największe zainteresowanie autorów wzbudzały oczywiście Tatry. Najwcześniejszym wyrazem tego zainteresowania był *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin* autorstwa ks. Eugeniusza Janoty z 1860 roku. W kolejnych dekadach literaturę przewodnikową dotyczącą Tatr zdominował Walery Eljasz Radzikowski. Pierwsza jego publikacja, zatytułowana *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*, wydana została w 1870 roku. Potem ukazało się jeszcze pięć wydań (ostatnie w roku 1900) bardzo popularnego wśród turystów przewodnika. Każda kolejna edycja była obszerniejsza,

przynosiła zaktualizowane informacje, a także coraz więcej ilustracji (ryc. 5). Przewodniki górskie miały oczywiście swoją specyfikę. Sporo miejsca poświęcano w nich przygotowaniu do wędrowki, w tym zwłaszcza kwestii ekwipunku (szczególnie prowiantu). Dużo pisano o szczytach, stanowiących najważniejsze cele turystów, a także sposobach ich zdobywania. Oprócz tego akcentowano krajoznawcze, estetyczne i terapeutyczne wartości gór [Opaliński 2008, s. 533–536].

Ryc. 5. Panorama Tatr z Zawratu, litografia wg akwareli Walerego Eljasza zamieszczona w szóstym wydaniu jego przewodnika do Tatr z 1900 roku

Źródło: Biblioteka Jagiellońska, fot. D. Ziarkowski

Warto zauważyć, że polskie przewodniki dziewiętnastowieczne współtworzyły europejski nurt przewodnikopisarstwa, adaptując wiele rozwiązań wprowadzanych w zagranicznych opracowaniach. Niekiedy zdarzało się nawet, że sami autorzy podawali wzorce, do których nawiązywali w swoich dziełach. Jak już wcześniej wspomniano, Józef Wawrzyniec Krasiński przyznał, że jego przewodnik stworzony został na wzór publikacji Augusta Ottokara Reicharda, w tym zwłaszcza *Guide des Voyageurs dans le Nord* z roku 1818. Komplementując przewodniki Reicharda, stwierdził, iż: „(...) z układu i uporządkowania swego najgodnięszemi do użytku podróżujących będąc, zupełnie celowi odpowiadają Autora. Te wziąłem sobie za wzór, przyjmując ich systema i układ, równie iak i porządek materii, a znalazłszy nawet w niektórych miejscach dokładność w opisywaniu, słownie oneż z małemi bardzo odmianami przytoczyć starałem się” [Krasiński 1821, s. XI]. W sposób jeszcze bardziej bezpośredni do niemieckiego autora nawiązuje przewodnik po Europie Jana Flasińskiego, który w przedmowie przyznał: „dzieło p. Reichardt [!] umyśliłem na polski język przełożyć”, dodając, że uzupełnił je o informacje zaczerpnięte również z innych opracowań [Flasiński 1851, s. 2–3].

Najstarsze polskie przewodniki górskie – po Karkonoszach Rozalii Saulsonowej [1850] oraz po Tatrach ks. Eugeniusza Janoty [1860], były natomiast wzorowane na wcześniejszych opracowaniach niemieckich poświęconych tym obszarom. W przypadku Janoty wskazuje się na wydany prawie dwie dekady wcześniej przewodnik Carla Reyemhola z roku 1842 [Opaliński 2013, s. 56].

Polscy autorzy i wydawcy szybko adaptowali też rozwiązania wprowadzane przez największych twórców przewodników – Murraya i Baedekera. Wpływy te najbardziej uwidaczniają się w cechach formalnych publikacji (preferowanie małych formatów książek, oszczędność miejsca poprzez mały krój gęsto zapisanej czcionki) oraz ogólnego układu ze wstępem i praktycznymi informacjami umieszczanymi na początku i niekiedy wyróżnionymi odrębną, rzymską paginacją. Bez wątpienia właśnie wymienione, najbardziej renomowane europejskie oficyny wydawnicze mieli na myśli Wiktor Gomulicki i Ignacy Szmideberg, pisząc w przedmowie swojego przewodnika o uwzględnieniu „uznanych wzorów zagranicznych” [Gomulicki, Szmideberg 1880, s. III]. Wprost do przewodników

Baedekera odwoływali się autorzy innego przewodnika po Warszawie, wydanego nakładem „Wędrowca” w 1893 roku, stwierdzając: „(...) postanowiliśmy wzorować się w układzie tego dzieła na niezrównanych w swoim rodzaju przewodnikach Bedäckera [!], jako uznanych ogólnie za najpraktyczniejsze i najdogodniejsze w użyciu” [*Ilustrowany przewodnik po Warszawie... 1893*, s. IV]. Tatrzańskie przewodniki Walerego Eljasza nawiązywały natomiast do publikacji Baedekera poprzez naśladowanie zewnętrznego wyglądu publikacji (ujmowanie książek w sztywne czerwone oprawy z obciętymi narożnikami) [Opaliński 2013, s. 58].

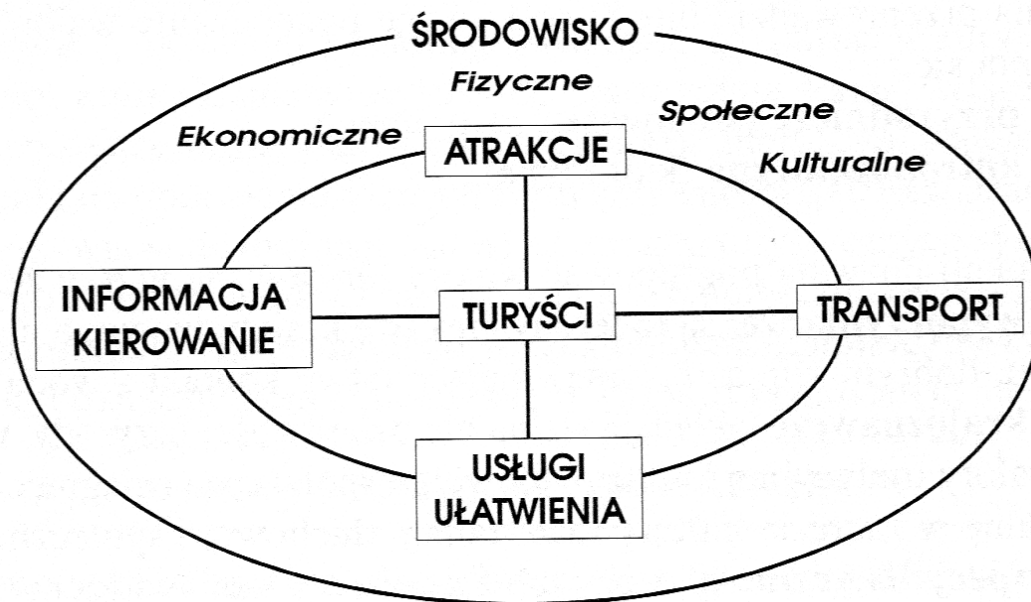
Z rozwiązań stosowanych przez wydawnictwo Murraya niektóre polskie przewodniki przejęły natomiast zwyczaj zamieszczania reklam różnych firm i instytucji. Ich liczba nasiliła się wyraźnie pod koniec XIX stulecia, zwłaszcza w przewodnikach po Warszawie. Autor jednego z nich, Wiktor Czajewski, poczuł się w obowiązku wytłumaczyć mnogość owych reklam, pisząc, że pokryły one część kosztów publikacji, dzięki czemu: „Każdy z łatwością przysiąc do niej może, nawet najniezamożniejszy – bo ustaliliśmy cenę za egzemplarz tak przystępną, że nie pokryje faktycznie kosztów wydawnictwa” [Czajewski 1892, s. II]. Cytowany autor w swojej innej pracy, poświęconej pałacowi wilanowskiemu [Czajewski 1893], zastosował ponadto „gwiazdkowy” system oznaczania ważniejszych eksponatów, wykształcony również w wydawnictwie Murraya, a potem przejęty przez inne europejskie firmy wydawnicze, o czym była mowa we wcześniejszej części artykułu.

Rozbicie kraju na zabory nie stanowiło zatem bariery uniemożliwiającej adaptację rozwiązań europejskich w polskich przewodnikach. Jednocześnie jednak sytuacja polityczna wpłynęła na specyfikę rodzimych opracowań, przejawiającą się w mocnym akcentowaniu treści patriotycznych i religijnych (często zresztą ze sobą powiązanych). Pomimo obowiązującej cenzury starano się podkreślać polskość opisywanych obszarów i obiektów, przywołując dużo danych historycznych, a także podkreślając znaczenie narodowe konkretnych miejsc i zabytków. Przykłady można znaleźć już w najstarszym dziewiętnastowiecznym przewodniku, w którym autor pisał o Wawelu: „Czém u dawnych Rzymian było Kapitolium, a Panteon we Francyi, tem iest ten święty przybytek dla serc Polaków, składem naydroższych i naychlubniejszych pamiątek szczęścia, wielkości i chwały Narodowej” [Krasiński 1821, s. 3]. W późniejszych przewodnikach po Krakowie miasto to porównywano do Rzymu, Jerozolimy, a nawet Mekki i nazywano „skarbnicą pamiątek narodowych” [Ziarkowski 2017, s. 230–235]. Podobne cechy występowały jednak także w przewodnikach po innych miastach i zabytkach. Wymowne w tym względzie są na przykład słowa zamieszczone w przedmowie do przewodnika po katedrze poznańskiej, która „ma dla nas Polaków mimo niezbyt wielkiej wartości architektonicznej – wielkie znaczenie historyczne i budzić będzie zawsze żywe zajęcie miłośników przeszłości narodowej i kościelnej” [Dorszewski 1886, s. VII].

Przewodniki a system turystyki w XIX wieku

Współczesne refleksje nad turystyką zazwyczaj ujmują to złożone zjawisko w formie modelu lub systemu, skonstruowanego z kilku istotnych elementów składowych. Często przywoływana jest koncepcja C. A. Gunna (ryc. 6), która sytuuje w centrum owego systemu turystów, a ponadto wyróżnia cztery inne ważne komponenty: atrakcje, transport, usługi turystyczne oraz informację i kierowanie. Ów teoretyczny koncept ma na celu ujęcie istoty współczesnej turystyki, lecz warto zauważyć, że tak rozumiany system połączeń zaczął się kształtować właśnie w XIX wieku. Oczywiście można byłoby próbować przesunąć tę granicę do okresów wcześniejszych, wskazując, że ludzie podróżowali w celach turystycznych już od starożytności, istniała infrastruktura, która to umożliwiała (na przykład słynny system dróg rzymskich, gospody i hospicja dla pielgrzymów itd.). Jednakże trzeba zauważyć, że aż do XIX wieku osoby nienależące do klasy wyższej praktycznie nie podróżowały w celach

turystycznych, co ograniczało turystykę do bardzo wąskiego wycinka całej populacji [Urry 2007, s. 19]. Rozwój cywilizacyjno-przemysłowy, jaki nastąpił w „epoce pary i elektryczności”, przyczynił się do wzrostu liczby ludności, a także zamożności społeczeństwa (zwłaszcza tzw. klasy średniej), a stabilna sytuacja polityczna dawała poczucie bezpieczeństwa [Stegner 2016, s. 50]. Wszystkie te czynniki stworzyły solidną podstawę do rozwoju turystyki w kształcie zaproponowanym przez Gunna.

Ryc. 6. System turystyki według C. A. Gunna [1979, s. 371]

Źródło: Kruczek [2011, s. 7]

Jak wspomniano, dopiero w XIX wieku pojawiło się znacznie szersze niż wcześniej grono osób zainteresowanych podróżami w celach poznawczych i wypoczynkowych, czyli potencjalnych turystów. Odkrywali oni atrakcje turystyczne, które powstały wcześniej jako wynik procesów przyrodniczych (atrakcje naturalne) oraz dzieła stworzone przez człowieka w innym celu niż przyciąganie turystów. Oprócz tego właśnie w omawianym okresie zaczęto tworzyć inne kategorie atrakcji, wyróżnione przez Swarbrooke’a [2002, s. 5], czyli miejsca i obiekty zaprojektowane i stworzone od nowa jako atrakcje oraz różnego rodzaju imprezy (kulturalne, religijne, festiwale itp.). Atrakcjami o charakterze kulturowym były na przykład publiczne muzea. Pierwsze z nich – British Museum w Londynie – otwarto jeszcze we wcześniejszym stuleciu, w roku 1759 [Wyszowska, Jędrusiak 2017, s. 15]. Na ziemiach polskich pierwsze publiczne muzeum zorganizowała w 1801 roku Izabela Czartoryska w Puławach. Powstawało ponadto dużo atrakcji przeznaczonych dla rozrywki, regeneracji sił i podreperowania zdrowia, takich jak ośrodki nadmorskie i kurorty (na przykład Bath w Anglii). Wznoszono w nich mola spacerowe, urządzano ogrody i miejsca przeznaczone na koncerty. We Francji tworzone pierwsze kasyna gry, a w regionach górskich Europy i Ameryki Północnej tereny przeznaczone dla górskich wędrówek, a potem także stacje narciarskie [Kruczek 2011, s. 48]. Ważnymi wydarzeniami, przyciągającymi turystów, były organizowane w drugiej połowie stulecia wielkie wystawy światowe, na okazję których przygotowywano zresztą nawet przewodniki, jak wspomniano we wcześniejszej części artykułu.

Istotne zmiany zaznaczyły się także w zakresie dwóch innych elementów wyróżnionych przez Gunna, tj. transportu oraz usług i ułatwień. Jeżeli chodzi o transport to należy odnotować znaczną poprawę stanu jakości dróg, którymi podróżowano – podobnie jak we wcześniejszych epokach – bryczkami, karetami, powozami i dyliżansami [Stegner 2016, s. 53]. Prawdziwą rewolucją było jednak wprowadzenie kolei, do czego w największym

stopniu przyczyniła się wynaleziona przez George'a Stephensona w 1829 roku lokomotywa parowa. Pierwszą linię kolejową w Anglii, na trasie Manchester – Liverpool, uruchomiono już rok później [Zuelow 2016, s. 48]. Wkrótce gęstniejąca w dużym tempie sieć kolejowa pokryła nie tylko obszar Wielkiej Brytanii, ale też całej Europy i znacznych obszarów Ameryki Północnej [Mączak 2001, s. 253–254]. Na pozostających pod zaborami ziemiach polskich pierwsze linie kolejowe pojawiły się już w latach 40. XIX wieku [Kulczycki 1982, s. 41]. Kolej sprawiła, że podróżowanie stało się znacznie tańsze, a także szybsze. Dla przykładu w epoce „przedkolejowej”, w roku 1800 podróż z Paryża do Petersburga trwała 25 dni, a sto lat później trasę tę można było przejechać pociągiem w 36 godzin [Stegner 2016, s. 57]. Wprawiający w ruch lokomotywę silnik parowy znalazł także zastosowanie w żegludze morskiej i śródlądowej, umożliwiając m.in. wprowadzenie regularnych połączeń transatlantycznych [Zuelow 2016, s. 55].

Rozwijały się również inne usługi turystyczne. Wśród nich szczególna rola przypadła rozwojowi hotelarstwa – powstawały obiekty niedrogie, często sytuowane przy dworcach kolejowych, ale też luksusowe, nastawione na podróżnych z wyższych sfer. W Stanach Zjednoczonych jeszcze u schyłku XVIII wieku wprowadzono hotele z pokojami jedno- i dwuosobowymi oraz rozbudowaną obsługą, jak Hotel Tremont w Bostonie. Niedługo potem podobne obiekty pojawiły się w Europie, zaczęto też tworzyć sieci i łańcuchy hotelowe [Stegner 2016, s. 60–61]. Podejmowanie wyjazdów turystycznych ułatwiały pierwsze biura podróży, wykorzystujące coraz gęściejszą sieć kolejową. Najstarsze z nich założył w Anglii Thomas Cook w roku 1841 [Gaj 2006, s. 34]⁸. Znacznym ułatwieniem w odbywaniu zagranicznych podróży była liberalna polityka celno-paszportowa, prowadzona przez wiele krajów, które nie wymagały od przyjeżdżających cudzoziemców posiadania paszportu. W latach 60. XIX wieku obowiązek ten zniosły Francja, Prusy, Austro-Węgry, Włochy i Szwajcaria, a potem także inne kraje [Stegner 2016, s. 51].

Wreszcie dochodzimy do ostatniego komponentu omawianego systemu turystyki, określonego jako informacja i kierowanie. Wydaje się, że ten aspekt – w porównaniu z sytuacją współczesną – był w XIX wieku najslabiej rozwinięty. Obecnie, w dobie społeczeństwa informacyjnego, wiedza na temat walorów, atrakcji oraz imprez turystycznych jest ogólnodostępna. Przekazują ją media, portale internetowe, a także wyspecjalizowane jednostki zajmujące się promocją i informacją turystyczną na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym. Istnieją liczne międzynarodowe organizacje turystyczne, takie jak powołana w 1975 roku Światowa Organizacja Turystyki, a politykę turystyczną w poszczególnych krajach kształtują organy administracji centralnej i samorządowej. W XIX stuleciu organizacją turystyki – poza biurami podróży – zajmowały się organizacje społeczne, grupujące amatorów turystyki kwalifikowanej (takie jak kluby alpejskie, których odpowiednikiem na ziemiach polskich było założone w 1873 roku Towarzystwo Tatrzańskie), stowarzyszenia sportowe oraz krajoznawcze [Kulczycki 1982, s. 77–85]. Natomiast jeśli chodzi o informację turystyczną, to główna rola przypadała przewodnikom turystycznym, w pewnym stopniu wspieranym w tym zakresie przez czasopisma o profilu kulturalno-krajoznawczym, jakimi na ziemiach polskich były w drugiej połowie stulecia na przykład „Kłosa”, „Tygodnik Ilustrowany” oraz „Wędrowiec”.

Nie ulega zatem wątpliwości, że w XIX wieku znaczenie drukowanych przewodników dla rozwoju turystyki było ogromne, znacznie większe niż obecnie. Odwołując się do znanej koncepcji „sakralizacji widoku”, sformułowanej przez D. MacCannella [2005, s. 64–65], można stwierdzić, że stanowiły one podstawową kategorię ówczesnych oznaczników, wskazujących najważniejsze miejsca i obiekty, które turysta koniecznie musiał zobaczyć. Wzajemne relacje pomiędzy przewodnikami a turystyką były bardzo mocne, a zarazem obustronne. Rozwój wyjazdów turystycznych powodował potrzebę tworzenia coraz to nowych przewodników, obejmujących kolejne regiony świata, co doskonale można

⁸ Więcej na temat działalności Thomasa Cooka jako touroperatora zob. Hamilton [2005].

prześledzić na przykładzie działalności wydawnictw Baedekera i Murraya. Jednocześnie treści zamieszczane w przewodnikach skłaniały do podejmowania podróży, zatem przewodniki miały pewną moc sprawczą w zakresie kreowania atrakcyjności określonych krajów, miejsc i obiektów. Walery Eljasz w liście do Józefa Ignacego Kraszewskiego chwalił się, że wydanie jego przewodnika po Tatrach sprawiło, że wszystkie miejsca noclegowe w Zakopanem były zajęte [Kulczycki 1977, s. 33]. O tym, że w XIX wieku dostrzegano ogromną rolę przewodników w systemie turystyki najlepiej świadczy chyba działalność Thomasa Cooka – założyciela pierwszego biura podróży, który jednocześnie był wydawcą przewodników.

Zakończenie

Z dynamicznym rozwojem turystyki, jaki nastąpił w XIX wieku, związany był nie mniej spektakularny rozwój przewodników turystycznych. Ten istniejący już od starożytności gatunek literatury około połowy XIX stulecia uzyskał układ znany również współcześnie [Mączak 2001, s. 251]. Można powiedzieć, że XX wiek – poza udoskonaleniami wynikającymi z rozwoju technik drukarskich oraz fotografii – nie wzniosł już zbyt wiele do rozwoju przewodników turystycznych. Ogromną rolę w wykształceniu nowoczesnego typu przewodnika turystycznego odegrały wydawnictwa Karla Baedeker i Johna Murraya, których publikacje uzyskały dużą popularność i były chętnie naśladowane. Bogato prezentuje się również polska literatura przewodnikowa XIX wieku, adaptująca z dobrym skutkiem rozwiązania europejskie. Największą grupę w jej ramach stanowiły przewodniki po miastach, które współcześnie pozwalają zrekonstruować wiele aspektów istotnych dla dziejów turystyki. Podobnie jak w innych krajach, na ziemiach polskich powstawały też opracowania poświęcone zabytkom, miejscowościom uzdrowiskowym oraz obszarom górskim.

Za przełomowe dla rozwoju nowoczesnej turystyki zwykło się uznawać dwa wynalazki, które upowszechniły się ok. roku 1840 – transport kolejowy oraz fotografię. Ta druga, jak słusznie podnosi J. Urry (2007, s. 206–207), ukierunkowała podróżowanie na poszukiwanie „widoków”, nadając turystyce charakter przede wszystkim doświadczenia wizualnego. Warto zauważyć, że obok kolei i fotografii, mniej więcej w tym samym czasie, ukonstytuował się nowoczesny typ przewodnika turystycznego, a masowa skala „produkcji” tych publikacji przeznaczonych dla turystów daje podstawy do stwierdzenia, że ich rola w rozwoju turystyki również była niebagatelna. Dziewiętnastowieczne przewodniki, łączące z reguły tekst i ilustracje, holistycznie oddziaływały na odbiorcę. Mogły być czytane w domowym zaciszu, ale sprawdzały się także w roli „towarzysza podróży”, czemu sprzyjał niewielki format oraz praktyczny układ treści. Współcześnie dawne przewodniki stanowią natomiast cenne źródło do dziejów turystyki i swego rodzaju zwierciadło, ukazujące jak ponad sto lat temu patrzyli na świat autorzy tych publikacji oraz podążający według ich wskazówek czytelnicy.

Bibliografia

Źródła

- A Handbook for Travellers on the Continent: being a guide to Holland, Belgium, Prussia, Northern Germany, and the Rhine from Holland to Switzerland*, 1863, John Murray, London.
- Antoniewicz F. [Jerzykowski Antoni], 1882, *Przewodnik po Poznaniu zawierający kolorowaną mapę miasta, ciekawsze w niém zdarzenia, opis publicznych gmachów i potrzebniejsze wskazówki*, Druk i Nakład Fr. Tomaszewskiego, Poznań.
- Burckhardt J., 1860, *Der Cicerone: Eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens*, Schweighauserische Verlagsbuchhandlung, Basel.
- Czajewski W., [1893], *Ilustrowany przewodnik po Warszawie i okolicach. Willanów. Czerniaków, Morysin, Gucin, Natolin. Wraz ze szczegółowym spisem 1000 obrazów z galerii willanowskiej*, Nakładem własnym W. Czajewskiego, Warszawa.
- Czajewski W., 1892, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie na rok 1892*, Drukiem Pawła Szymanowskiego, Warszawa.
- Czartoryska E. [Izabela], 1828, *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*, W Drukarni Banku Polskiego, Warszawa.
- [Dorszewski K.], 1886, *Katedra poznańska. Przewodnik i pamiątka dla zwiedzających tę pierwszą świątynię archidiecezyalną. Z 2 rycinami*, Nakładem i czcionkami Drukarni Kuryera Poznańskiego, Poznań.
- Eljasz W., 1900, *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic. Z 68-ma ilustracjami, planem Zakopanego i mapą Tatr*, wyd. 6, Nakład Autora Drukarnia W. L. Anczyca i Spółki, Kraków.
- Flasiński J., *Przewodnik dla podróżujących w Europie podług najnowszych źródeł ułożony z dodaniem mappy drożnej kolei żelaznych i dróg pocztowych*, 1851, Nakładem i drukiem S. Orgelbranda, Warszawa.
- Gołębiowski Ł., 1827, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, wydanie drugie poprawione, znacznie pomnożone i rozszerzone, Nakładem i Drukiem N. Glücksberga, Warszawa.
- Gomulicki W., Szmideberg I., 1880, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie ozdobiony planem miasta, widokami piękniejszych gmachów i miejscowości, galerją typów warszawskich i szkicami charakterystycznymi. Rok pierwszy*, W Drukarni Jana Noskowskiego, Warszawa.
- Grabowski A., 1822, *Historyczny opis miasta Krakowa i iego okolic*, Nakładem i Drukiem Józefa Mateckiego, Kraków.
- Handbuch für Reisende in Deutschland und dem Oesterreichischen Kaiserstaat. Nach eigener Anschauung und den besten Hilfsquellen*, 1855, Sechste umgearbeitete Auflage, Verlag von K. Baedeker, Coblenz.
- Ilustrowany przewodnik po Pradze*, 1891, Nakład K. Bartoszewicza, Kraków.
- Ilustrowany przewodnik po Lwowie i Powszechnej Wystawie Krajowej. Wydany przez Towarzystwo dla Rozwoju i Upiększania Miasta. Z planem i widokami miasta, wystawy i 18 rycinami ważniejszych budynków*, 1894, Z drukarni Wł. Łozińskiego, Lwów.
- Ilustrowany przewodnik po Paryżu. Zestawił H. N.*, 1889, Wydanie Redakcji Wędrowca, Warszawa.
- Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta*, Nakład Redakcji „Wędrowca”, Warszawa 1893.
- Ilustrowany przewodnik po Wiedniu i jego okolicach oraz po Wystawie Powszechnej z dołączeniem planu Wiednia. Ułożony podług najnowszych przewodników w niemieckim i francuzkim języku, wykonanego przez inżyniera i architekta H. Grewe w dwóch kolorach*, 1873, Nakładem Księgarni A. Nowoleckiego, Kraków.
- Ilustrowany przewodnik po Wiedniu i jego okolicach. Ułożony podług najnowszych przewodników w niemieckim i francuzkim języku. Z dołączeniem najnowszego planu Wiednia wykonanego przez inżyniera i architekta H. Grewe w dwóch kolorach*, 1874, Wydanie drugie, Nakładem Księgarni A. Nowoleckiego, Kraków.
- Jan ze Śliwina [Kirkor A. H.], 1856, *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*, Drukarnia A. Marcinowskiego, Wilno.
- [Janota E.], 1860, *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin. Z mapą i widokiem*, Nakładem Juliusza Wildta, Kraków.

- Kirkor A. H., 1862, *Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi, oraz do granic na Kowno i Warszawę*, Nakładem i drukiem A. H. Kirkora, Wilno.
- Kirkor A. H., 1880, *Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach*, wydanie drugie przejrane i powiększone, Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego, Wilno.
- [Kozłowski K.], 1893, *Przewodnik po Poznaniu i okolicy z ilustracyami i planem miasta*, Nakładem K. Kozłowskiego, Poznań.
- Kraśński J. W., 1821, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, W Drukarni N. Glücksberga, Warszawa.
- Kunasiewicz S., 1874, *Przechadzki archeologiczne po Lwowie*, zeszyt 1, Skład Główny „Księgarnia Polska”, Lwów.
- Kunasiewicz S., 1876, *Przechadzki archeologiczne po Lwowie*, zeszyt 2 i 3, Skład Główny „Księgarnia Polska”, Lwów.
- Łuszczkiewicz W., 1875, *Illustrowany przewodnik po Krakowie i jego okolicach z dodaniem wszelkich wiadomości i objaśnień potrzebnych dla podróżnych oraz opisu wszystkich znaczniejszych zdrojowisk w Galicyi*, Księgarnia i Wydawnictwo „Czytelni Ludowej” A. Nowolecki, Kraków.
- Maczyński J., 1854, *Kraków dawny i teraźniejszy z przeglądem jego okolic*, Nakładem i Drukiem Józefa Czecha, Kraków.
- [Miltner H. O.], 1861, *Przewodnik po Krakowie i jego okolicach, z dodaniem instrukcji dla jadących do Szczawnicy, Krynicy, Swoszowic i Wieliczki*, Nakładem Juliusza Wildta, Kraków.
- Paris und seine Umgebungen. Nebst Eisenbaim- Rouen durch das Nordöstliche Fraukreich. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker*, 1881, Zehne Auflage, Verlag von Karl Baedeker, Leipzig.
- Przewodnik dla pielgrzymów do Rzymu*, 1877, Nakładem komitetu pielgrzymki, Lwów.
- Przewodnik po Paryżu dla osób udających się na wielką wystawę paryżką otworzyć się mającą 1° kwietnia 1867 roku, ułożony według najnowszych i najlepszych źródeł i zaopatrzony objaśnieniami czerpanymi z doświadczenia osoby, która długo w Paryżu mieszkała*, 1867, Nakładem Księgarni Kaufmana, Warszawa.
- Przewodnik po Poznaniu i okolicy z ilustracyami i planem miasta*, 1898, Czcionkami Drukarni Dziennika Poznańskiego, Poznań.
- Przewodnik po Wiedniu dla osób udających się na Powszechną Wystawę Wiedeńską Roku 1873*, 1873, Nakładem i Drukiem J. Kaufmana, Warszawa.
- [Saulsonowa R.], 1850, *Warmbrunn i okolice jego w 38 obrazach zebranych w 38 wycieczkach przez Pielgrzymkę w Sudetach*, Korn, Wrocław.
- Sierpiński S. Z., 1839, *Obraz miasta Lublina*, W Drukarni Maxymiliana Chmielewskiego, Warszawa.
- Sierpiński S. Z., 1843, *Historyczny obraz miasta Lublina*, Nakładem Autora, Warszawa.
- Sobieszczański F. M., 1857, *Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali*, Główny Skład w Kantorze Drukarni Gazety Codziennéj, Warszawa.

Opracowania

- Bepier J., 1994, *The Traveller-author and his Role in Seventeenth-Century German Travel Accounts*, [w:] *Travel Fact and Travel Fiction. Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing*, red. Z. von Martels, E. J. Brill, Leiden – New York – Köln, s. 183–193.
- Bratuń M., 2014, *Grand Tour: narodziny – rozwój – zmierzch*, [w:] *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Roćko, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa, s. 19–30.
- Bruce D. M., 2010, Baedeker: The Perceived ‘Inventor’ of the Formal Guidebook – A Bible for Travellers in the 19th Century, [w:] *Giants of Tourism*, red. R. W. Butler i R. A. Russel, CABI, Wallingford, s. 93–110.
- Cieplowski S., 2001, *O rodowodzie warszawskich przewodników turystycznych*, „Almanach Muzealny”, t. 3, s. 203–213.
- Cuddon J. A., 1993, *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, third edition, Blackwell Reference, Cambridge.

- Duda J., 1996, *Przewodniki po Krakowie (do 1914 roku). Książki, ich autorzy i wydawcy*, „Rocznik Krakowski”, t. 62, s. 53–87.
- Freitag W. M., 1996, *Guidebook*, [w:] *The Dictionary of Art*, red. J. Turner, t. 13, Macmillan Publishers Limited, London, s. 807–813.
- Gaj J., 2006, *Dzieje turystyki w Polsce*, Almamater Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa.
- Gunn C. A., 1979, *Tourism Planning: Basics, Concepts, Cases*, Crane Russak, New York.
- Hamilton J., 2005, *Thomas Cook: The Holiday-Maker*, Sutton Publishing, Stroud.
- Keates J., 2011, *The Portable Paradise. Baedeker, Murray, and the Victorian Guidebook*, Notting Hill Editions, London.
- Kolbuszewski J., 1981, *Górskie przewodniki (Uwagi o współczesności i tradycji gatunku)*, „Litteraria”, Seria A, R. 13, s. 141–158.
- Kolbuszewski J., 1990, *Od „spisków” do przewodników. Przemiany formy i funkcji narracji przewodnikowej*, [w:] XI Sympozjum KTG. Najstarsze polskie przewodniki górskie, red. M. Staffa, PTTK Zarząd Główny Komisja Turystyki Górskiej, Kraków, s. 5–18.
- Koshar R., 1998, “What Ought to be Seen”: Tourists’ Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe, „*Journal of Contemporary History*”, nr 33, s. 323–340.
- Kruczek Z., 2011, Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań, *Proksenia*, Kraków.
- Kulczycki Z., 1977, *Zarys historii turystyki w Polsce*, wyd. 3, Sport i Turystyka, Warszawa.
- Kulczycki Z., 1982, *Historia turystyki*, Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Warszawa.
- MacCannell D., 2005, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, tłum. E. Klekot i A. Wiczorkiewicz, Muza SA, Warszawa.
- Mączak A., 1978, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Mączak A., 2001, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Opaliński D., 2002, *Polskie dziewiętnastowieczne przewodniki turystyczne – próba definicji*, [w:] *Z przeszłości Europy Środkowowschodniej*, red. J. Hoff, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 111–120.
- Opaliński D., 2008, *Z bedekerem po zaborach. Podróż w dawnych przewodnikach turystycznych*, [w:] *Podróż i literatura 1864–1914*, red. E. Ihnatowicz, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 525–536.
- Opaliński D., 2013, *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*, wyd. 2, Ruthenus, Krosno.
- Palmowski J., 2002, *Travels with Baedeker – The Guidebook and the Middle Classes in Victorian and Edwardian Britain*, [w:] *Histories of Leisure*, red. R. Koshar, Berg, Oxford – New York, s. 105–130.
- Parsons N. T., 2007, *Worth the Detour. A History of the Guidebook*, Sutton Publishing, New Baskerville.
- Pawłowska I., 2003, *Przewodniki turystyczne o Wieliczce*, „*Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce*”, t. 23, s. 179–193.
- Schnayder J., 1947, *Podróże i turystyka w starożytności*, Księgarnia Wydawnicza L. J. Jaroszewski, Kraków.
- Schramm R. W., 1980, *Kategorie przewodników i różnicowanie ich roli*, [w:] *Dorobek wydawniczy w dziedzinie krajoznawstwa. Potrzeby i perspektywy*, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Zarząd Główny Komisja Krajoznawcza, Warszawa, s. 118–122.
- Stegner T., 2016, *Historia turystyki. Polska i świat*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Swarbrooke J., 2002, *The development and management of visitor attractions*, 2nd ed., Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Urry J., 2007, *Spojrzenie turysty*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Walton J. K., 2010, *Thomas Cook: Image and Reality*, [w:] *Giants of Tourism*, red. R. W. Butler i R. A. Russel, CABI, Wallingford, s. 81–92.
- Wyszowska I., Jędrzyak T., 2017, *Turystyka muzealna*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Ziarkowska J., Ziarkowski D., 2011, „*Obrazy czarujące, od których oczów trudno oderwać...*”. Uwagi o sposobach przedstawiania Tatr w twórczości Walerego Eljasza, [w:] *Góry – Człowiek – Turystyka. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr. hab. Andrzejowi Matuszykowi*

- w 75. rocznicę urodzin, red. P. Cybula, M. Czyż i S. Owsianowska, Proksenia, Kraków 2011, s. 233–244.
- Ziarkowski D., 2016, *Najstarsze polskie przewodniki jako źródła do dziejów turystyki*, [w:] *Z dziejów wychowania fizycznego, sportu i turystyki w Polsce i w Europie*, red. J. Kosiewicz, E. Małolepszy i T. Drozdek Małolepsza, Akademia Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa, s. 265–279.
- Ziarkowski D., 2017, *Sakralizacja Krakowa w dawnych przewodnikach turystycznych po mieście*, [w:] *Przestrzeń turystyki kulturowej*, red. D. Orłowski, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, Warszawa.
- Zuelow E. G. E., 2016, *A History of Modern Tourism*, Palgrave, London.

Travel Guidebooks and the Development of Modern Tourism in 19th Century

Key words: guidebooks, history of tourism, 19th century

Abstract

A travel guidebook is regarded as a separate literary genre which was known already in ancient times. In the subsequent periods, the form, structure, content and functions of travel guides evolved, only to ultimately create a modern type of publication which included propositions of itineraries, as well as numerous practical tips; the latter fact constituted a specific *novum* in comparison with the earlier publications of this type. There even appeared specialist publishing houses, such as Murray and Baedeker, which released travel guides produced in accordance with well-proven models; the latter ones constantly broadened their offer, so as to ultimately extend its range of impact to nearly the entire world.

„The age of steam and electricity” created a wide range of travel possibilities, among others thanks to the discovery of new means of transport (the railway and steam vessels). The phenomenon of a gradual massification of tourism called for a need to provide travelers with information concerning the countries, regions and cities visited by them. Printed travel guides offered a response to the above demand, and at the same time, they themselves gave an impulse to the development of tourism creating among the recipients a desire to see the described areas together with their natural and cultural singularities.

In the article, I set out to conduct an analysis of the development of the 19th century travel guide literature in the context of the dynamic development of tourism at this point in time. I also point to the most important achievements of European travel guide literature and their impact on Polish travel guides created in the analyzed period. Numerous foreign and Polish publications concerning travel guides and the history of tourism, as well as source materials in the form of selected travel guide publications will be made use of.